

„A történelem emberi cselekvés, de nem emberi terv eredménye”

Adam Ferguson
Elster [2001], pp. 97.

Az egyéni cselekvések nem szándékolt következményeinek hatása az intézményfejlődésre¹⁰

A piac példájának elemzése

Szabó Zsolt

A társadalmi intézmények¹¹ kialakulásának és fejlődésének egy sajátos értelmezését mutatom be ebben az írásban, mely eltér a hagyományos institucionalista megközelítéstől, ugyanakkor jól kiegészíti azt. Arra törekszem, hogy felvázoljam mennyiben lehet módszertani individualista módon a szereplők cselekvéseiből, pontosabban a cselekvéseik nem szándékolt és nem uralt hatásaiból az intézmények létrejöttét, fejlődését, tulajdonságait magyarázni. A szemléletesség és jobb közérthetősége kedvéért mindezt a piac példáján szándékozom bemutatni, támaszkodva néhány jelentős közgazdász gondolataira, akik foglalkoztak a piaccal.

A dolgozat a következő módon épül fel. Először szót ejtek azokról a dilemmákról, amelyekkel a közgazdaságtannak napjainkban szembe kell néznie; utána kitérek a normák, szabályok magyarázatának institucionalista oldalára, mely részben választ ad a mai kérdésekre. Ezt követően foglalkozom az intézményi (vagy másképpen institucionalistának nevezett) iskolát kiegészítő és a dolgozat gerincének tekintett alternatív szemlélet bemutatásával. Ezek után megvizsgálom, hogy a piac kapcsán hogyan lehet mindezt alkalmazni, pontosabban: hogyan használták az egyéni cselekvések nem szándékolt következményeinek logikáját a közgazdasági elmélet-történetben; legvégül pedig igyekszem a továbbhaladás lehetséges útjairól szót ejteni.

¹⁰ Szeretném megköszönni Huszár Ákos hasznos és előremutató tanácsait, inspiratív kritikáit.

¹¹ Az intézmény szó kapcsán a következő definícióra támaszkodom: „a gazdasági és társadalmi életben érvényesülő társadalmilag is szentesített szabályokat, szokásokat, magatartási elveket és normákat nevezhetjük intézményeknek” (Bara – Szabó [2000], pp. 65.).

A közgazdaságtan előtt álló akadályok

Mielőtt bemutatom, hogy az elemzés szempontjából milyen feladatok állnak a közgazdaságtudomány előtt napjainkban, szeretném pár gondolat erejéig megvilágítani, hogyan is fejlődött az elmúlt több mint kétszáz év alatt a közgazdaságtan azon területe, mellyel az elemzés foglalkozik.

A XVIII. század végén a közgazdaságtan még nem határolódott el a filozófiától, politikatudománytól, vagyis ahogy Richard Swedberg idézi John Stuart Millt: abban a korban „nem lehet valaki jó közgazdász, ha máshoz nem ért”¹² (Swedberg [1990], pp. 142.). Ebből is adódott a gazdasággal foglalkozó tudomány politikai gazdaságtan elnevezése. Egy évszázaddal később azonban a marginalista forradalom következményeként a gazdasági elemzés matematizálódásával, az elvonatkoztatás és mikroökonómiai elemzés uralkodóvá válásával átalakult a helyesnek tartott megközelítés és a szlogen így módosult: „a jó közgazdász nem ért máshoz”¹³ (Swedberg [1990], pp. 142.). Egyúttal az 1890-es évektől, miután a természettudományok mintájára Marshall megalkotja az economics kifejezést, a politikai gazdaságtan kifejezés is lassan visszaszorul – s elindul a neoklasszikus közgazdaságtan korszaka (Hild [1997]). Mint Swedberg [1990] írja, a Homo Economicus képének megalkotásával egy haszon- és profitmaximalizáló, önérdékkövető, tökéletesen informált és racionálisan cselekvő aktorra redukálódott az individuuum, pozitívumként azonban az (absztrakt) elemzések előtt széles spektrum nyílt. Ez a meglehetősen egysíkú analitikus felfogás természetesen riadalmat keltett nemcsak a közgazdaságtudomány kritikusai, hanem művelői körében is.¹⁴

¹² A person is not likely to be a good economist who is nothing else (J. S. Mill, idézi Swedberg [1990], pp. 142.).

¹³ A person is likely to be a good economist who is nothing else (J. S. Mill, idézi Swedberg [1990], pp. 142.).

¹⁴ Max Weber a XIX-XX. század fordulóján igyekezett a politikai gazdaságtan történeti és a neoklasszikus közgazdaságtan absztrakciós megközelítésének elegyítésére, s a politikai gazdaságtan kifejezés mintájára a „socioeconomics” fogalom megalkotásával szintézisre törekedett, mely nyitva hagyta volna a kaput más területek előtt a közgazdaságtan felé, azonban nem sikerült próbálkozása. Olyannyira nem járt sikerrel, hogy például Talcott Parsons az 1930-as években éppen a közgazdaságtan imperializmusára hívta fel a figyelmet, hangsúlyozva hogy a közgazdaságtan riasztó mértékben képes maga alá gyúrni más, kevésbé formalizált diszciplínákat (Swedberg [1990]). Az elmúlt években sem került le a napirendről a kérdés és rendszeresen lánognak fel a viták a közgazdaságtannak a szociológiára való rátelepedéséről a szociológustársadalmon belül (Lakatos [2001]), 1992 nyarán pedig például az American Economic Review-ban lépett fel 44 neves közgazdász, akik kiáltványban fordultak az olvasóközönség és társaik felé, felhívva a figyelmet a mainstream közgazdaságtan egyszínűségére, merevségére (<http://tek.bke.hu/fordulat/ford92nyar.pdf>).

Ugyanakkor a XX. században az idő előrehaladtával a neoklasszikus közgazdaságtan nem tudott számos kérdésre feleletet adni, mert az újabb és újabb gyakorlati kérdések megválaszolásához túlságosan elvontnak, merevnek tűnt (például gazdasági válságok elemzése, fejlődésgazdaságtani problémák, intézményi kérdések). Történtek természetesen kisebb-nagyobb reformok, változások, azonban nem sikerült új átfogó elméletnek a neoklasszikum helyébe lépnie. Így még ma is nyitott számos módszertani kérdés a közgazdaságtudományban, ezek közül a mondandó szempontjából a legfontosabbakat kiemelve: nem eldöntött, hogy mi a közgazdaságtani vizsgálatok tárgya; mennyire van szükség interdiszciplináris szemléletre; mi a bizonytalanság szerepe ill. az empiriának mi lehet a funkciója (elméletek igazolása vagy teóriák alkotása). eltérő gazdaság- és társadalomfilozófia felfogások állnak az egyes elméletek mögött, s másképpen viszonyulnak a matematikai eszköztárhoz is (Hild [2002]). A mainstream közgazdaságtant ért kritikák közül a jelen írás szempontjából releváns új intézményi iskolára szeretnék most csak kitérni, mely közelebb visz bennünket a nem szándékolt következmények koncepciójának megértéséhez.

Neoinstitucionalista intézményi magyarázat

A neoklasszikus irányzat alapvetően egyetlen koordinációs formára koncentrált és egyetlen intézményt állított vizsgálatá homlokterébe, mely nem más mint a piac. Erre az egyoldalúságra hívta fel a figyelmet többek között Polányi Károly, a piaci gazdasági rendszer gyakorlatban jelentkező ellentmondásaira pedig Karl Marx és John Maynard Keynes. Az új intézményi iskola annyiban jelentett mást ezeknél a bírálóknál, hogy a neoklasszikus eszköztárt alkalmazva, a tranzakciós költségek bevezetésével magyarázatot talált a piaci és hierarchikus formák létére és a köztük való váltásokra,¹⁵ a tulajdonformák sokszínűségére.¹⁶

A neoinstitucionalista (új intézményi) vonal széles irányzatokat ölel fel, azonban egyvalamiben talán közös nevezőre redukálhatóak, mely a továbbiakban fontos jelentőséggel bír. Ez pedig nem más, mint az intézményi fejlődés szándékos, racionális volta. Az iskolába tartozó közgazdászok úgy látják ugyanis, hogy tudatos, racionálisan végzett cselekvések eredményeként alakulnak ki és változnak az intézmények. Néhány példával szeretném ezt illusztrálni a könnyebb érthetőség kedvéért.

Coase [1989] szerint például ott jelenik meg a hierarchikus (Coase esetében vállalati) koordináció, amikor a piaci adás-vétel költségei oly magasak, hogy

¹⁵ Az érdeklődőknek ajánlom az irányzat elindítójának tekintett és Nobel-díjjal kitüntetett Ronald Coase [1989] cikkét a vállalati és piaci koordináció megmagyarázásáról, mely még 1937-ben jelent meg.

¹⁶ Ezzel a tulajdonjogi iskola (Alchian, Demsetz, Pejovich stb.) foglalkozik, mely vonulat az új intézményi iskola körébe tartozik.

érdemessé válik alá-fölérendelt formában áramoltatni a javakat-információkat. Némileg közelebb visz bennünket a címben megfogalmazott problémához a KRESZ története. Ha megnézzük a közlekedés menetirányának fejlődését Szabó [1994] alapján, akkor egy olyan jelenséggel találkozunk, amikor hosszú ideig tartó próba-szerencse játék után alakul ki a megfelelő oldali közlekedés, minek következtében a balesetek elkerülhetővé válnak. Minden szereplő, aki a többség által követett oldalon közlekedik, maga is hozzájárul a szabály megszilárdulásához. A racionalitás így evolutív módon szivárog be a helyes norma kialakulásába.¹⁷

Az új intézményi iskola érdemei közül a mi szempontunkból hármat szeretnék kiemelni. Egyrészt kiszélesítette a neoklasszikus eszköztárral elemezhető intézmények körét, szem előtt tartva a racionalitás szempontját. Másik hozadéka, hogy statikus kereteken túl dinamikus szituációkat is képes vizsgálni. Végül közelebb vitt az egyéni cselekvések nem szándékolt következményeinek megértéséhez is, azonban arra nem volt képes, mert az egyéni viselkedést a racionalitás dimenziója mentén elemezte. Ezt a korlátot az egyéni cselekvések szélesebb elemzésére támaszkodva lehet feloldani.

Az egyéni cselekvések nem szándékolt és nem uralt következményei

A cselekvések nem szándékolt okozatainak vizsgálatában támaszkodjunk Jon Elster gondolataira. *A társadalom fogaskerekei* című munkájában, melyben életművének legfőbb eredményeit összegzi, külön fejezetet szentel a témának (Elster [2001]). E fejezet fő gondolatainak rövid bemutatására szeretnék itt kitérni.

Elster az egyes individuumok cselekvését vágyak és lehetőségek eredőjeként értelmezi. A vágyak az egyén preferenciáiból származnak, s ezen vágyak elérését szolgálják a cselekvések. A vágyaknak azonban korlátként határt szabnak a lehetőségek. A cselekvések hatásait boncolva Elster három lehetséges következményre mutat rá. Egyrészt beszél a cselekvés szándékolt eredményéről. Például aki szomjas és vizet iszik, megszabadul a szomjúságtól. Egy másik potenciális következmény, hogy előre nem szándékolt módon változhatnak a vágyak. Erre szolgálnak példaként a káros szenvedélyek. Amikor például valaki alkoholra vagy nikotinra vágyik és megkapja, vágyai is átalakulnak közben: késztetést érez egy újabb pohár italra illetve egy újabb szál cigarettára, mely huzamosabb idő alatt függőséghez vezethet el. Végül harmadik következmény lehet a lehetőségek megváltozása. Ugyanezeknél a példáknál maradván az ivászat-dohányzás csökkenti a más javakra fordítható pénzt, de az egészséget is megterheli, miáltal más tevékenységek elvégzése válik nehezebbé. A második és

¹⁷ A lassan kikristályosodó és minden fél által betartott szokás, norma kialakulását fel lehet gyorsítani kényszerrel, egy felső hatóság erejével, rendeleti úton is (Szabó [1994]), hiszen pl. a KRESZ szabályainak egységesülését is felülről megszervezve egységesítették és tették ezáltal követendővé a balesetek elkerülése érdekében.

harmadik esetben (vágyak és lehetőségek változása) a nem szándékolt hatás magát a cselekvőt érinti közvetlenül. Elster foglalkozik a többszereplős, közösségi-társadalmi esettel is, mely még közelebb visz eredeti célunkhoz.

Ilyen közösségi példája a választásokon való részvétel. Amennyiben nagyon valószínűnek látszik, hogy az egyik jelölt vesztesre áll, egyesek úgy vélhetik (egyébként teljesen racionálisan), hogy az ő szavazatuk nélkül is realizálódik a prognózis. Ha azonban többen vélekednek így és sokan nem mennek el szavazni, akár váratlan eredmény is születhet. Elster másik példája az ún. pókháló-modell, mely tipikusan gyakran fordul elő a mezőgazdaságban, ahol a következőről van szó. Tegyük fel, egyik évben aszály miatt kevés burgonya terem és ezért felmegy az ára. Ezt látván a termelők következő évben sok burgonyát akarnak és fognak ültetni, mert nagy haszonnal kecsegtet a fokozott termelés. Viszont a sok termés miatt túlkínálat alakul ki, s alacsonyan lehet csak eladni a burgonyát, így rákövetkező évben kevesen foglalkoznak a termelésével, miáltal hiány lesz és ismét felszökik a burgonyaár. A folyamat újra indul, s ciklikusan ismétlődik. Hasonló a helyzet, amikor mindenki egyszerre akarja kivenni a pénzt a bankból, hisz végül lehet hogy mindenki elveszti a bankbetétjét. A pókháló-modell szerint az egyensúlyi állapothoz való konvergencia illetve az attól való fokozatos távolodás is elképzelhető. Ugyancsak többszereplős példa, amikor a munkaadók bércsökkenéssel akarják a költségeiket csökkenteni. Ha elég sokan lépnek így, a vásárlóerő drasztikus csökkenése révén az értékesítés válhat kritikussá. Az itt felsorolt példákban alapvetően sokan járnak pórul. Más esetekben azonban nem várt pozitív hatásokkal járnak a cselekvések.

Amikor a játszótéren játszogató gyermekekre a közelükben álldogáló szüleik vigyáznak, a szülők egyúttal mások gyerekeit is szemmel tartják, miáltal minden csöppszégre több figyelő szempár jut, s nő a kicsik biztonsága. Itt gyakorlatilag pozitív externáliát élvez minden gyerek. Elster egy másik példájában a fogyasztási szokások bővülése révén munkalehetőség adódik az álláskeresők körében. Teljesen más vetülete jelenik meg a nem szándékolt következményeknek, amikor a társadalmi kohézió magyarázatait keressük, melyre Elster az esőtánc kapcsán világít rá. Az esőzések érdekében járt közös tánc természetesen nem eredményez esőt, ugyanakkor egy nagyon fontos következménnyel jár: erősíti a közösség összetartozását. Ha céljában el is tér az esőtáncról, a templomba járás más civilizációkban eredményében ugyanaz: a hívők közti kohéziót fokozza.

A negatív és pozitív következményektől elválasztva térek ki arra az esetre, amikor a nagyobb időtáv miatt nem a cselekvőt vagy korosztályát, hanem mindenképpen egy másik generációt érint a hatás. Amikor sok szülő érzi úgy, hogy érdemes gyermeket vállalni, hogy legyen aki gondoskodik majd róluk idősebb korukban, akkor éppen a megnövekedett létszám miatt lesz nehéz az utódoknak később a választott oktatási intézménybe bekerülni és megfelelő álláshoz jutni.

A cselekvések nem szándékolt következményeit azért mutattam be ennyi példán keresztül, hogy alátámasszam azt az állítást, miszerint kikerülhetetlen

jelentőséggel bír számos társadalmi jelenség értelmezése kapcsán. Az írásban bemutatásra kerülő eljárás eleget tesz a módszertani individualizmus feltételének, mert az egyes individuumból indul ki a társadalmi jelenségek megmagyarázása kapcsán (Orthmayr [1997]). Emellett ez a megközelítési mód nem követeli meg a cselekvőtől a teljes racionalitást, a tökéletes informáltságot, vagyis sokkal realiztikusabb, mint az ezeket szinte szentírásként alkalmazó neoklasszikus dogma. Ráadásul a véletlen szerepét sem zárja ki, a statikus szemlélet mellett (helyett) inkább a dinamikus megközelítésre épít, mely így még életszerűbbé teszi.

Az egyéni cselekvések nem szándékolt következményeinek az intézményekre gyakorolt hatását, az elsteri és institucionalista koncepció szintézisét a következő pontban a piac példáján szeretném bemutatni.

A piac megközelítése az elmélettörténetben

A cselekvések nem szándékolt következményeinek értelmezése nem is áll oly távol a közgazdaságtantól, mint elsőre gondolnánk. Ha csak a piac magyarázatát nézzük, már ezen a kis szegmensen is számtalan gondolat interpretálható úgy, amely a piacot a cselekvések véletlen következményeként ragadja meg. Két blokkra bontva mutatom be a piac elemzését, s a választóvonalat az adja, miszerint mennyire kedvezően látják a piac szerepét az egyes szerzők. Emellett egy másik tagolás is alkalmazható az elemzés kapcsán, miszerint a piac kialakulására vagy pedig működésére koncentrál az adott elmélet.

Elsőként Adam Smith (1723-1790) piacfogalmával szeretnék foglalkozni. Ahogy Hild [2002] megjegyzi, a skót morálfilozófus munkáiban megtalálhatóak az egyéni cselekvések nem szándékolt következményeire építő magyarázatok alapjai.

A gazdagság forrása Smithnél a munkamegosztásból ered. Vállalati, modern terminológiával élve mikroszinten óriási differencia jelentkezik a céhes termelési mód és a munkamegosztást alkalmazó manufaktúra termelése során.¹⁸ Nemzetgazdasági szinten is hatalmas előnyre tehet szert az a nemzet, amely képes iparát manufaktúrákra építeni és képes bekapcsolódni a világkereskedelemben (Smith [1992]).¹⁹

Mivel ennyire hasznos a munkamegosztás, Smith igyekszik megkeresni ennek az okát is. „A munkamegosztás, amelyből olyan sok mindenféle előny származik, nem az előrelátó emberi bölcsesség szüleménye, nem úgy jött létre elsősorban,

¹⁸ Smith példája szerint egy tízfős céhben naponta fejenként talán húsz, de lehet hogy csak egy gombostűt tudnak előállítani, míg egy manufaktúrában, ahol mindenki csak egy-egy gyártási fázist végez, 48 000 lehet az egy főre eső teljesítmény (Smith [1992]).

¹⁹ A mezőgazdaságban nem nyílik mód ágazaton belüli munkamegosztásra, mert az iparral szemben sokkal jobban függ a természeti adottságoktól, egy-egy időszakban többnyire kötött, hogy milyen munkafázist kell végezni, végezetül kevésbé lehet a munkafázisok közti áttérési időt csökkenteni (Smith [1992]).

hogyan az ember céltudatosan törekedett volna a munkamegosztás révén elérhető általános jólét felé, hanem egy az ember természetében rejlő hajlamnak a szükségyszerű, de csak lassú fokozatossággal érvényesülő következménye, amelynek a kiterjedt jólétet fakasztó hatását nem láthatta előre: ez a hajlam a cserélgetésre, cserekereskedelemre, vagyis arra való hajlam, hogy az ember az egyik jószágot más jószágra váltsa át” (Smith [1992], pp. 23.). Ez a tulajdonság csak az emberre jellemző vonás, az állatvilágban nem érvényesül. Az egyes individuumoknak azonban nem elsődleges érdeke a piac általi mások gazdagodása, „minden ember természeténél fogva elsősorban és főképp magáról való gondoskodásra hajlik, és mivel inkább alkalmasabb arra, hogy magára viseljen gondot, mint hogy bármely más személyre, helyes és jogos, hogy ez így legyen. Ennélfogva minden ember sokkal mélyebben érdekelt mindabban, ami közvetlenül érinti őt magát, mint bármiben, ami bármely más embert érint” (Smith [2002], pp. 540). Ilyenformán Smithnél a gazdaságot hozó piac az egyéni szintre jellemző önzések és az ebből fakadó csere nem szándékolt következménye.

Bernard Mandeville (1670-1733) hasonlóan üdvöztetőleg tekint a piaci folyamatokra, azonban azokat Smithtől eltérően vezeti le. Míg Smith a cserehajlam, az önzés alapján jut el a piachoz, addig Mandeville szerint csalás, bűn tartja egyben a társadalmat, sőt továbbmegy: „a bűn a jólét alapja” (Mandeville [2002], pp. 76.). Szükségesnek tartja, hogy ezek jelen legyenek, s a paradoxont azzal indokolja, hogy az önzés, irigység, hivalkodás, fényűzés, pazarlás stb. nélkül a tisztességes kereskedelem miatt az emberek nem üzletelnének, s megszűnne a termelő munka is (Mandeville [2002]).

Friedrich A. von Hayek (1899-1992) – aki szintén piacpárti – a racionális gazdaság megszervezése kapcsán találkozik a tervezés problémájával, melyből végül levezeti a piac prioritását. Az igazán érdekes és számunkra fontos azonban az, hogy hogyan jut el a piac preferálásáig.

Hayeknél a tervezés a „rendelkezésünkre áll erőforrások allokációjával kapcsolatos, egymással összefüggő döntések komplex rendszerét jelenti” (Hayek [1995], pp. 242.), s ez alapján minden gazdasági tevékenység tervezésnek számít. Felveti a tervezés megfelelő szintjének kérdését. A központi, centralizált terv alapján történő koordináció és a nagyszámú, egymástól elkülönült egyénekre összpontosító, decentralizált tervezés (vagyis a piac) mellett a köztes forma lehetőségét említi még, ahol a tervezés monopóliumok szintjén zajlik. Hayek nem tartja megfelelőnek az első és utolsó típust, mert a gyakran felmerülő, finom korrekciókra képtelennek bizonyulnak a valamilyen szinten centralizált rendszerek.

A decentralizáció ezzel szemben biztosítja, hogy „a hely és idő szabta konkrét körülményeket a döntésnél felhasználják” (Hayek [1995], pp. 246.). Számítalan esemény hat a döntéshozatalra, azonban a mérlegelés során tisztában kell lenni az információk beszerzésének és feldolgozhatóságának korlátozottságával. Ezt a problémát az ármechanizmussal lehet áthidalni Hayek szerint, mely kapcsolatot

teremt és közvetít a gazdasági szereplők között. Előnye abban rejlik, hogy nem igényel központi koordináló szervet, hanem magától működik, a kereslet-kínálat szabályai alakítják a folyamatokat. Az ármechanizmus nemcsak egymással közvetlenül kapcsolatban lévő szereplők között közvetít, hanem képes az információkat áttételes kapcsolatok során is megőrizni. „Az egész nem azért viselkedik egységes piacként, mert bármelyikük is át tudná tekinteni a terepet, hanem mert a korlátolt egyéni látómezők annyira átfedik egymást, hogy a számos közvetítón keresztül a fontos információ mindenkire eljut” (Hayek [1995], pp. 248.). A piaci ármechanizmus annyira gördülékeny például egy keresleti igény, fogyasztói szokás változása kapcsán, hogy „mondjuk egy nyersanyag szűkössége esetében, anélkül, hogy egyetlen utasítást ki kellene adni, annak ellenére, hogy a dolog okát csak néhány tucat ember ismeri, emberek tíz és tíz ezrei, akiknek kilétét több hónapi kutatással sem lehet kideríteni, elkezdik az adott nyersanyagot, illetve a belőle készült termékeket takarékosabban használni; vagyis a megfelelő irányba mozdulnak el” (Hayek [1995], pp. 248.).

Az ármechanizmus, melyről Hayek rajongva ír, „nem tudatos emberi alkotás” (Hayek [1995], pp. 249.), hanem „egyike azoknak a formációknak, amelyek használatát az emberiség miután felfedezte, meg is tanulta (noha máig nem tökéletesen) anélkül, hogy megértette volna” (Hayek [1995], pp. 249.). Az osztrák iskola evolucionista szemlélete mutatkozik meg ebben a gondolatban, illetve Alfred Whittaker Hayek által idézett soraiban is: „Teljesen hibás a tankönyvekben [...] hangoztatott közhely, hogy mindenben az egyre tudatosabb cselekvésre kell törekedni. Épp ennek fordítottjára van szükség. A civilizáció előrehaladását az jelzi, hogy egyre több az olyan fontos művelet, amit anélkül tudunk végrehajtani, hogy gondolkoznunk kellene rajta” (Hayek [1995], pp. 249.).

Hayek az idő intézményeket rostáló és azokat megerősítő szerepének feltételezésével tekint vissza, s ez alapján racionálisnak tartja a piac kialakulását. Azonban a folyamat során úgy épül be a társadalmi intézményrendszerbe és anélkül gyökeresedik meg a piac, hogy az ármechanizmus igazi értelmével valaha is tisztában lettek volna a történelemben (Hayek [1995]).

Karl Marx (1818-1883) az első a sorban, akit a piac kritikusai között mutatnak be. Két írását tekintem át, hogy bemutathassam, hogyan is jelenik meg munkásságában a piac mint nem szándékolt cselekvések eredménye. Itt rögzítem, hogy Marxnál a piac egyrészt mint intézmény jelenik meg nem szándékolt következményként, másrészt a piacnak a minőségi vonásai származtathatók egyéni cselekvések nem szándékolt eredményeiből. A kapitalista, piaci keretek között végzett munka megnyomorító hatásairól számtalan helyen találkozhatunk a marxi életműben. *Az elidegenült munka* című írásában ennek filozófiai oldalát tanulmányozza Marx, *A Kommunista Párt*

kiáltványa című²⁰, Engelsszel közösen írt programjában pedig politikai vonatkozásait járja körbe.

Előbbi írásában a kapitalista termelési mód empirikus elemzése során vezeti le, hogy a munkás a munkavégzés során annál olcsóbb munkaerővé válik, minél több terméket állít elő, s a „dolgok világának értékesedésével egyenes arányban nő az emberek világának elértéktelenedése” (Marx [1967], pp. 83.). Mindez nem szándékolt eredménye a munkavégzésnek. A munkás nem csak a munkájának termékével nem rendelkezik, de még a termelési javakat sem mondhatja magáénak. „Minél inkább kidolgozza magát a munkás, annál hatalmasabb lesz az idegen, tárgyi világ, amit magával szemben létrehoz, annál szegényebb lesz ő maga, az ő belső világa, annál kevesebb lesz az ő sajátja. Ugyanígy van a vallásban. Minél többet helyez az ember az istenbe, annál kevesebbet tart meg önmagában. A munkás beleteszi az életét a tárgyba; de az immár nem az övé, hanem a tárgyé” (Marx [1967], pp. 84.).

A közgazdaságtan hibája, hogy nem veszi észre a munkás és a termelés közti viszonyt. „Persze; a munka csodás műveket termel a gazdagoknak, de kifosztottságot termel a munkásnak. Palotákat termel, de a munkásnak odúkat. Szépséget termel, de a munkásnak megnyomorodást. Gépekkel helyettesíti a munkát, de a munkások egy részét barbár munkára veti vissza, másik részét pedig géppé teszi. Szellemeket termel, de a munkásnak ostobaságot, kretinizmust termel” (Marx [1967], pp. 85.).

Az elidegenülés első fázisa az előbb bemutatott termelés eredményétől való elidegenülés. A második dimenzióban a munkavégző a termelés folyamatától idegenül el: „boldogtalannak érzi magát, nem fejt ki szabad fizikai és szellemi energiát, hanem fizikumát sanyargatja és szellemét tönkreteszi. [...] Munkája ennél fogva nem önkéntes, hanem kényszerű, kényszermunka” (Marx [1967], pp. 86.). A munkavégzés eredményeként „[...] az ember már csak állati funkcióiban – evés, ivás és nemzés, legfeljebb még lakás, ékesség stb – érzi magát szabadon tevékenynek, emberi funkcióiban pedig már csak állatnak” (Marx [1967], pp. 86.).

A folyamat harmadik lépéseként „az elidegenült munka az öntevékenységet, a szabad tevékenységet eszközzé fokozza le” (Marx [1967], pp. 89.) így az ember önmagától, nembeli lényétől is eltávolodik, s legvégül az egymástól való elidegenülés is végbemegy.

Marx mindezt a folyamatot a kapitalista, piaci termelésből vezeti le, s a piac elnyomó hatását a munkán keresztül ragadja meg. A piac másik nem szándékolt következménye, hogy létrejön egy elsteri értelemben vett társadalmi rend, amelyben a termeléshez való viszony alapján tagozódnak az emberek. Smithhez hasonlóan Marxnál is központi elem a munkamegosztás, azonban a smithi horizontális munkamegosztást ő vertikálisra cseréli fel. Míg Smith felfogásában a munkamegosztás a gazdagság forrása, addig Marx a másik irányba mozdul el és életművében az elidegenedés fő mozgatójává válik a munka megosztása.

²⁰ A köztudatban A kommunista kiáltvány név ismerősebb talán.

Néhány évvel később, 1848-ban született és Engelsszel írt politikai munkájából csak két elemet emelnék ki, hogy kiegészítsem a fentebb írtakat. Az egyik Elster azon gondolatához kapcsolódik, ahol a cselekvés hatását szétbontja szándékos eredményre és nem szándékolt következményre. Marxnál és Engelsnél ez a következő különleges társadalmi metszetben jelenik meg. Írásuk szerint a feudalizmust a burzsoázia és a proletariátus szövetsége döntötte meg és alakította ki a gazdasági-társadalmi rend, a kapitalizmus alapjait. Itt annyit szeretnék csupán leszögezni, hogy Marx és Engels osztályelméletéből adódóan osztályfüggő elemként jelenik meg a piacgazdaság értelmezése. A burzsoázia számára azt jelenti, amit szerettek volna megvalósítani, vagyis bővülő piacokat, szélesedő kereskedelmet, egyre kiterjedtebb termelést és halmozódó vagyonokat. A munkásság azonban a piaci rend azon eredményeiből részesül, melyre nem vágyott, vagyis egyre nehezebb és értéktelenebb munkát, munkától való elidegenülést hozott számára a kapitalizmus (Engels – Marx [1980]).

A másik gondolat, amit a piaci rendszer egyensúlyáról mondanak: „A polgári viszonyok túl szűkké váltak, nem képesek befogadni a gazdagságot, melyet maguk termeltek” (Engels – Marx [1980], pp. 47.). A burzsoázia óriási termelőbázist állít elő, de nem ura ennek, nem tudja annak kilengéseit korrigálni, így két lehetőség kínálkozik számára a termelés biztosítására: vagy a termelőerők pusztítása, vagy pedig a piac bővítése - s mindeközben nem szándékolt következményként hozzájárul osztályellenfele, a proletariátus megerősödéséhez (Engels – Marx [1980]).

Előbbiből, a termelőerők pusztításából, az első világháborúból vezeti le például John Maynard Keynes (1883-1946) *A békeszerződés gazdasági következményei* című könyvében azt a folyamatot, mely a javak háborús célú radikális felhasználása révén végül a munkásosztály eszméléséhez vezet el, melynek következményeként nagyobb részt kíván az előállított javakból (melyből azt megelőzően nem nagyon részesült), s véget érhet több évszázados szenvedése (Keynes [1991]). Ugyanakkor a piaci torzulások, az elégtelen kereslet (mely szintén egyéni cselekvések nem szándékolt és nem uralt következménye!) miatt preventív eszközként az állami szerepvállalást javasolja a kereslet fenntartása és stabilizálása érdekében (Keynes [1965]).

Keynesnél azonban nem szabad elfeledni, hogy ő alapvetően mégiscsak piacpártinak számít, s csupán a piac korrekcióját tartja szükségszerűnek, de elutasítja annak radikális átalakítását, esetleg felszámolását (Szabó [2003]).

Marx és Engels második lehetséges forgatókönyvéről, vagyis a piac bővüléséről-bővítéséről (s ennek nem szándékolt következményeiről) értekezik szemléletesen Polányi Károly (1886-1964). Polányi „ördögi malom”-ként aposztrofálja (Polányi [1997], pp. 45.) az önszabályozó piacot, amely a piaci árak alkalmazása révén, mindenféle beavatkozás nélkül képes gazdasági rendszert megszervezni – de

amelyet egyben az „egyszerű emberek életének katasztrofális szétzilálódása kísér” (Polányi [1997], pp. 45.).²¹

A piacosodás filozófiája, a piac térnyerésének folyamata a liberális filozófiából, a fejlődésbe vetett hitből eredt, s egészen a XVIII. századig lehet visszavezetni. A szabadság eszméjének terjedésével a „spontaneitásba vetett emocionális hittől vezérelve félrelökte a változással kapcsolatos köznapi attitűdöt” (Polányi [1997], pp. 45.), miszerint egy irányítatlan változási folyamatot, ha túl gyorsnak ítélünk meg, a társadalom jólétének megóvása érdekében, amennyiben lehet, le kell lassítani. Így „misztikus könnyedséggel” (Polányi [1997], pp. 45.) sikerült a társadalomba észrevétlenül beletáplálni, hogy a gazdasági fejlődés bármilyen fajta társadalmi következményeit elfogadja.

Azonban a piac előtti akadályok lebomlásával ördögi malom indult el: a gazdaság egyre szélesebb területekre igyekezett betörni, s nem egy akart lenni a gazdaság koordinációs formái közül (a Polányi által említett reciprocitás és redisztribúció mellett), hanem prioritást akart szerezni magának. A piac végül a társadalom felett is igyekezett átvenni az irányítást, s megpróbált a társadalom struktúráinak mélyére hatolni, roncsolni azokat (Polányi [1997]).

A piacosodás hatásai az egyének piacpárti, ármechanizmust használó cselekedeteinek nem szándékolt következményeként értelmezhetők Polányinál. Ezen nem szándékos hatások ellen azonban a társadalom tudatos védekező lépésekkel válaszol. A piac terjedése és a meginduló ellenmozgás egyidejűleg zajlik. Ez az ellenmozgás azonban „több volt, mint a társadalom szokásos védekező reakciója a változásra. Egy olyan felfordulásra adott reakció volt ez, amely megtámadta a társadalom szövetét” (Polányi [1997], pp. 167.) Ezzel Polányinál a nem szándékolt következményekre adott válasz tudatos cselekvést jelent, azonban a tudatos lépés kiváltó oka nem más, mint olyan cselekvés, mely nem szándékolt hatásokkal jár.

Összegzés és kitekintés

A piac kapcsán tárgyalt különféle felfogásokat táblázatba is lehet rendezni, ahol az egyik felosztást az adja, hogy piacbarát vagy piackritikus az adott szerző; a másik skála pedig azt méri, hogy a piacot nem szándékolt következményként képzeli el vagy pedig a piaci mechanizmusok működésére koncentrálnak inkább.

²¹ Polányi is számos esetben osztályelméletben gondolkodik írásaiban.

A piac megközelítése az egyéni cselekvések nem szándékolt következményeként

	a piac megítélése	
	pozitív	negatív
a piac mint egyéni cselekvések nem szándékolt eredménye	Smith Hayek	Marx
piaci keretekbe ágyazott egyének cselekvéseinek nem szándékolt következményei	Mandeville Keynes	Marx Keynes Polányi

Az első mezőbe Smith és Hayek kerül, mert a piacot egyének cselekvéseinek eredőjeként látják és kedvezőnek tartják a piaci rendszert. Mandeville eggyel lejjebb foglal helyet, mert ő már eleve piaci folyamatokból indul ki. Ide soroltam Keynes-t is, mert nem csak piackritikus, hanem alapvetően reformer szellemben nyúl a piachoz, s csupán annak hibáit igyekeznek kijavítani. Ugyanakkor elhelyeztem Keynes-t a piackritikusok között is, mégpedig az alsó sorban, mert piaci bírálatait az egyensúlytalanságokat okozó szereplők felé intézi. Polányi helye egyértelműbbnek látszik a tárgyaltak szerint. Marx azért kerül kettejük mellé, mert a korábban részletesebben bemutatott munkamegosztásból vezeti le az elidegenedés gondolatkörét, a proletariátus izmosodását. Emellett önálló helyet is elfoglal, ha felidézzük azt a gondolatát, miszerint a burzsoá és proletár osztályok a feudalizmus megdöntését közösen hajtották végre, azonban a proletárok a kommunizmus elérését tartják végső céluknak (Marx [1980]). A táblázatban elfoglalt pozíciók alapján látható, hogy Keynes-t és Marxt két cellába is beosztottam, s egy esetben ugyanarra a mezőre kerültek. Ez az eredmény azon nézeteknek szolgálhat támaszul, akik Marx és Keynes között keresnek közös vonásokat.

Említést tettem arról, hogy kitérek az írás végén a lehetséges továbbhaladásra is. Véleményem szerint a nem szándékolt következmények alkalmazása a következő szempontok miatt lehet hasznos a közgazdaságtanban. Egyrészt rendkívül jól képes módszertani individualista alapokon nyugodva kezelni és leírni a tömegfolyamatok, társadalmi jelenségek területét érintő problémákat. Másrészt a racionalitás és tökéletes informáltság feloldásával valóságosabb, kevésbé absztrakt, mint a neoklasszikus megközelítések. Harmadrészt képes dinamikus folyamatok, szituációk leképezésére a neoklasszikus felfogás ceteris paribus metódusát felváltva. Negyedik vonásként rendkívül komplex, összetett gazdasági és társadalmi folyamatok modellezésére is alkalmazható; s ötödik szempont, hogy a spontán folyamatok, véletlen szerepe, az evolutív fejlődés is összhangban áll vele.

A piac elemzése reményeim szerint segített közelebb juttatni az olvasót eme módszerhez. Természetesen nem csak a piac elemezhető így, hanem különféle pszichológiai eredetű jelenségek kollektív szinten jelentkező következményei (úgy mint valutaválságok, gazdasági válságok Elster, Keynes logikája alapján), szociológiai kérdések (például a szegénység Polányira támaszkodva), politológiai fogalmak (mint például Marxra gondolva osztálykonfliktus, forradalom), a piac fejlődésének gondolatát továbbpörgetve pedig a gazdasági növekedés, vagy akár a nem unilineáris fejlődés is (elég Smith-re utalni itt).

A már idézett John Stuart Mill szerint a politikai gazdaságtan a következőképpen definiálható: „az a tudomány, amely a gazdaság termelése érdekében kifejtett együttes emberi cselekvésből származó társadalmi jelenségek törvényeit állapítja meg, de csak annyiban, amennyiben e jelenségek más dolgok elérésére vonatkozó törekvések következtében nem módosulnak” (Mill [2002], pp. 559). Úgy gondolom ez a tág megfogalmazás nem mond ellent az egyéni cselekvések nem szándékolt következményeinek felkarolásával és szélesebb körben való alkalmazásával.

Irodalom

- BARA ZOLTÁN – SZABÓ KATALIN (szerk.) [2000]: Gazdasági rendszerek, országok, intézmények. Bevezetés az összehasonlító gazdaságtanba, Aula
- COASE, RONALD [1989]: A vállalat természete. In: *Szemelvények a vállalat-gazdaságtan tanulmányozásához, MKKE Vállalat-gazdaságtan Tanszék, pp. 31-40.*
- ELSTER, JON [2001]: A társadalom fogaskerekei, Osiris Kiadó, Budapest
- ENGELS, FRIEDRICH · MARX, KARL [1980]: A Kommunista Párt kiáltványa, Kossuth Könyvkiadó – Kárpáti Könyvkiadó, Budapest – Uzgorod
- HAYEK, FRIEDRICH A. VON [1995]: A tudás társadalmi hasznosítása. In: *Hayek, F. A. [1995]: Piac és szabadság, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, pp. 241-252.*
- HILD MÁRTA [2002]: A közgazdaságtan módszertanáról. In: *Bekker Zsuzsa (szerk.) [2002]: Alapművek, alapirányzatok, Aula Kiadó, pp. 529-538.*
- HILD MÁRTA [1997]: A marxi elmélet „újrafelfedezésének” története. A modern közgazdaságtan és a marxi elmélet kapcsolatáról. In: *Eszmélet 97/34. szám, <http://eszmelet.tripod.com/34/ivanne34.html>*
- KEYNES, JOHN MAYNARD [1991]: A békeszerződés gazdasági következményei, Európa, Budapest

Fordulat

- KEYNES, JOHN MAYNARD [1965]: A foglalkoztatás, a kamat és a pénz általános elmélete (fordította: Erdős Péter), Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest
- LAKATOS LÁSZLÓ [2001]: Mi a baj a szociológiával, és hogyan nem kéne rajta segíteni? In: *Szociológiai Szemle* 01/3. pp. 78-109.
- MANDEVILLE, BERNARD [2001]: A méhek meséje avagy magánvétkék-közhaszon. In: *Bekker Zsuzsa (szerk.) [2002]: Alapművek, alapirányzatok, Aula Kiadó, pp. 72-76.*
- MARX, KARL [1967]: Az elidegenült munka. In: *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből* In: *Marx és Engels Művei* 42. kötet, pp. 82-94.
- MILL, JOHN STUART [2002]: A politikai gazdaságtan definíciójáról és annak sajátos kutatási módszeréről (részlet). In: *Bekker Zsuzsa (szerk.) [2002]: Alapművek, alapirányzatok, Aula Kiadó pp. 555-559.*
- ORTHMAYR IMRE [1997]: Módszertani individualizmus. In: *Szociológiai Szemle, 1997/3. pp. 3-31.*
- POLÁNYI KÁROLY [1997]: A nagy átalakulás, Mészáros Gábor kiadása, Budapest
- SMITH, ADAM [1992]: A nemzetek gazdagsága. E gazdagság természetének és okainak vizsgálata, Közgazdasági és Jogi könyvkiadó, Budapest
- SMITH, ADAM [2002]: Az erkölcsi érzelmek elmélete (részletek). In: *Bekker Zsuzsa (szerk.) [2002]: Alapművek, alapirányzatok, Aula Kiadó, pp. 539-545.*
- SWEDBERG, RICHARD [1990]: Socioeconomics and The New 'Battle of the Methods': Towards a Paradigm Shift. In: *The Journal of Behavioral Economics, Summer pp. 141-154.*
- SZABÓ KATALIN [1994]: Az elsőbbségadástól a számítógép-billentyűzetig. Intézmények, konvenciók, közgazdaságtan. In: *Közgazdasági Szemle* 94/4. pp. 298-312.
- SZABÓ ZSOLT [2003]: Párhuzamos életrajzok? Keynes és Coase. In: *Fordulat Különszám, tavasz, pp. 16-32.*
In: <http://tek.bke.hu/fordulat/ford92nyar.pdf>